

АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОЧУТТІВ ТА ЕМОЦІЙ ЛЮДИНИ В МОВІ ТВОРІВ ПЕТРА МОГИЛИ

Тома Наталія Михайлівна

канд. філол. наук, доц.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті досліджено абстрактні лексеми на позначення емоцій та почуттів, які є найбільш уживаними у творчості Петра Могили. Проаналізовано значення лексем за часів Петра Могили та їхнє сучасне потрактування.

Ключові слова: Петро Могила; абстрактна лексика; лексика на позначення почуттів та емоцій; семантика; староукраїнська мова першої половини XVII ст.

Абстрактна лексика є важливою з погляду становлення і розвитку лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст. Розвинена абстрактна лексика цього періоду не лише свідчить про багатство лексичного складу староукраїнської мови, а й є основою для формування національної літературної мови.

Дослідження абстрактної лексики в староукраїнській мові зумовлене потребами не лише історичної лексикології, а й історичної лексикографії, де особливого значення набуває витлумачення зазначеного розряду лексичних одиниць.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати значення лексичних одиниць на позначення почуттів та емоцій, уживаних у творах Петра Могили, з погляду семантики та визначити особливості їхнього функціонування в сучасній українській літературній мові.

Об'єктом аналізу в цій розвідці є абстрактна лексика староукраїнської мови першої половини XVII ст., що стосується почуттів та емоцій людини, виявлена в мовній творчості Петра Могили.

До цієї лексичної групи відносимо слова, що вживаються на позначення внутрішнього світу людини, її душевного стану, почуттів, емоцій, відчуттів, що пов'язані зі сприйняттям людиною природного і соціального довкілля.

Варто зазначити, що тривалий час лінгвісти не приділяли належної уваги дослідженню мовних одиниць, що позначають і передають внутрішній світ людини: «... мовне вираження емоцій до цього часу досліджене недостатньо», – читаємо у праці Ю. М. Караулова [Караулов 1987, 211]. Правда, останнім часом з'явилися роботи, зокрема, дисертаційне дослідження П. О. Селігея про внутрішню форму емоцій в українській мові [Селігей 2001].

До найбільш уживаних лексем на позначення почуттів та емоцій людини, виявлених в аналізованих текстах Петра Могили, належать такі слова: *боязнь, боятися, гнѣвъ, жалость, жаль, злоба, злость, кохати, любовь, лютъ, наслаждение, озлобление, радость, скорбь, страхъ, счастье, ужасъ, утѣха, печаль, человеколюбіе, шаленство і ярость*, які об'єднані інтегративною семою 'почуття', що відображає позитивні та негативні емоційні стани людини.

У межах лексико-семантичної групи «Почуття та емоції» чітко відмежовані полярні мікрогрупи: позитивні емоції людини (з ядерною одиницею *любовь*) та негативні емоції (домінантні одиниці *лють*, *злость*).

Мікрогрупу з домінантною одиницею *любовь* у досліджуваних текстах формують такі мовні одиниці: *любовь, кохати, человеколюбіе, радость, счастье, наслаждение, утѣха*.

Філософ В. М. Нічик відзначає, що в XVII ст. спостерігається увага до любові як визначального принципу життя людини в усіх його виявах. Аналізуючи твори Петра Могили як одного з найяскравіших представників української філософської думки, дослідниця наголошує на тому, що мислитель розглядає любов як принцип Бога і світобудови. У його творах неодноразово засвідчено визначення «Бог любов єст». Петро Могила доводить, що світ речей створюється любов'ю й волею Бога [Нічик 1997, 18-23]. На позначення любові в досліджуваних творах він найчастіше використовує питому українську лексему – іменник *любовь*. Частотність її вживання є високою, що зумовлює ускладнення семантики.

Використання лексеми *любовь* засвідчує, що автор уживає її в значенні, відмінному від сучасного, яке зафіксовано в «Словнику української мови». У досліджуваних текстах ідеться про любов як християнську чесноту, тоді як сьогодні лексему *любов* переважно використовують на позначення особистого почуття людини. Так, лексема *любовь* має значення «радість, прихильність» у реченні: *Онъ же, съ любовію пріємъ вѣстники ея, обѣщаєся пріити, и отступивъ вѣстники, приложи постъ къ посту, и молитвы къ молитвамъ...* [Могила 1887, 67]. Як свідчить «Етимологічний словник української мови», за походженням слово *любовь* – старослов'янізм [ЕСУМ 1989, т.3, 321]. У «Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.» лексема *любовь* пояснюється як *ласка, бажання, згода* [ССМ 1977, т.1, 566]. У сучасній українській мові досліджуваній лексемі відповідає слово *любов*, яке означає: 1) почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; кохання; 2) почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь; шанобливе ставлення; 3) інтерес, потяг, пристрасть до чого-небудь [СУМ 1973, т.4, 564].

Хоча за своєю суттю поняття *любов* характеризує здебільшого прихильне ставлення до протилежної статі, що властиве цьому слову в сучасній українській мові, у контексті творів Петра Могили ця лексема не виражає інтимних почуттів. Тут слово вжито на позначення християнської чесноти та Божої сутності, наприклад: *А то в боязни Его святой и въ вшелякихъ приказаныхъ цнотахъ не для людскои славы, а ни высокого о собѣ мниманя и поваги, але для самой любви самого Христа Спасителя, которая ест наибольшая досконалость наслѣдованя Его* [Могила 1914, 413]; *Любовь истинна въ иноцѣ, яже къ Богу, въ самомъ единомъ Бозѣ творить имѣти упованіе и надежду, самымъ точію и единѣмъ услаждатись Богомъ, и того единого вмѣсто всего себѣ имѣти* [Могила 1887, 174].

Використання у творах Петра Могили лексеми *кохати* – синоніма до *любити* – теж має значення «з прихильністю ставитись до Бога, любити його»: *Все теды то на памяти своей, яко на твердомъ діаменгѣ, вырисовавши, Спасителя нашего*

укрижованого простѣмъ, абы ... любовь Свою въ насъ розжарилъ и запалилъ, абысмо... в Немся Самомъ *кохали*, о Немъ завше розмышлевали и Ему Самому служачи, за Нимъ, взявши крестъ свой, годне шли [Могила 1914, 405].

Крім того, у творах Петра Могили засвідчене ще значення лексеми *любовь* як «зацікавлення чим-небудь»: *Еднак, абысмо порядне и мову нашу о спасителномъ крестѣ распостерти и любви вашей до жаднѣйшого слуханя и понятия науку подати могли...* [Могила 1914, 391].

Любов до Бога та до людини є суттю християнського віровчення й, відповідно, найголовнішою із засад, на якій побудована система християнських морально-етичних цінностей. Сакралізоване значення лексичної одиниці *любовь* актуалізується насамперед у контекстах, де мислитель переказує чи коментує Святе Письмо, наголошуючи на тому, що любов має Божественне походження і найдосконалішим її виявом є любов Бога до людей.

Любов людини до Бога є незмірною й невичерпною, що в наведених контекстах позначається епітетами у формі вищого ступеня прикметників – *наболияя и досконалияя*, наприклад: *Церковь святая православно-каѳолическая Вѣсточная, матка наша, облюбеница Пана и Спасителя нашего Иуса Христа, хотячи насъ, сыновъ своихъ, уставичне яко в наболюую и досконалюую любовь ку Облюбенцеви своему запалити, добродѣйства Его* [Могила 1914, 390].

Любов Бога до людини є особливим виявом любові, на позначення якої Петро Могила використовує лексему *человѣколюбіе*: *Яко малый Давидъ, Христосъ Спаситель наш, ведлугъ смотренія плѣти з горбицы милосердіа и человеѣколюбія Своего, пять каменій пренайдорожьихъ, ранъ своихъ, доброволне вынявши...* [Могила 1914, 395]. «Этимологический словарь русского языка» за редакцією М. Фасмера засвідчує, що старослов'янське *человѣколюбіе* є калькою з грецької мови – *φιλανθρωπία* [Фасмер 1965, т.4, 329]. Лексема *человѣколюбіе* не виявлена у словниках, залучених для дослідження. У сучасній мові старослов'янське *человѣколюбіе* не поширений, використовується в релігійному дискурсі й означає «любов до людей».

У творах Петра Могили вживає цитати з Євангельського тексту, де Ісус Христос проголосив заповідь любові до Бога й кожної людини, наприклад: *Святыхъ словъ Евангелія святого, иже сего обещали любви вашей, православныхъ христіане, способ истѣя за Паномъ указати, каждое словко для снаднѣйшого вырозумѣня выкладати будемъ* [Могила 1914, 405].

У досліджуваних текстах Петра Могили спостерігаємо спроби дати визначення слову *любовь*: *Любовь есть съвършенство христіанскаго союза всѣхъ добродѣтелей съкровище и верхъ, и хриstopодрожательнаго житія печать* [Могила 1887, 174]. Із наведеного контексту випливає, що поняття *любовь* кваліфіковано насамперед як одну із християнських чеснот і номіновано лексемою *добродѣтель*, яка є гіперонімом стосовно конкретних найменувань християнських чеснот, до яких, окрім любові, належать ще віра й надія.

Любов є ідеалом у людських взаємостосунках, що є втіленням Божої заповіді про любов до ближнього. Значна кількість контекстів досліджуваних пам'яток

засвідчує функціонування іменника *любовь* із значенням ставлення однієї людини до іншої, наприклад: *Тои потреба наболшею моцю боронити; а затымъ все доброе подасть: на судахъ – вѣрность и справедливость, въ мѣстахъ – згоды и милость, межи поддаными – покора и вѣрност, межи дворяны и слугами – поволеност и побожност, ку неприятелемъ страхъ и боязнь, ку своимъ любовь и упріймость* [Могила 1914, 388].

Отже, в аналізованих творах Петра Могили спостерігаємо явище полісемії, оскільки значеннєвий обсяг лексеми *любовь* надзвичайно місткий: вона позначає любов як божу сутність, як християнську чесноту і як ідеал людських стосунків.

Напівпериферію в мікрогрупі з ядерною одиницею *любовь* формують лексеми *радость, счастье, наслаждение*.

Лексема *радость* містить семи 'почуття', 'задоволення', 'втіха', 'приємність'. Наприклад, у наступному реченні вона вживається на позначення «задоволення»: *Егда же минувшаго лѣта видѣхъ доблественнаго онаго и крѣпкодушнаго блаженнаго Христова мученика Аввакума, толики муки отъ васъ Христова ради исповѣданія, наконецъ же и толику немилостивую и лютую смерть съ радостію приємлюща, рѣхъ въ себѣ* [Могила 1887, 129]. У творах Петра Могили фіксуємо лексему *радость*, ужиту також у релігійному контексті зі значенням «щастя, благо», що підкреслює особливо піднесений стан душі, внутрішнє осяяння людини Божою благодаттю: *Радость міру родшаа, Маріе Богородице, предстани нынѣ, якъ блага* [Могила 1887, 142]. Слово *радость* утворене від праслов'янського **raditi* [ЕСУМ 1989, т.5, 14], суфікс *-ость* свідчить про його книжне походження. Це слово активно побутує і зараз із іншим фонетико-морфологічним оформленням – *радість*. У сучасній українській мові воно має такі значення: 1) почуття задоволення, втіха,приємність; 2) особа, предмет, подія, що викликають радісні почуття, тішать; 3)приємна, втішна звістка; 4) лагідне, ніжне звертання до кого-небудь [СУМ 1973, т.8, 436]. Це свідчить про розширення значення слова *радість* у сучасній українській літературній мові порівняно з його відповідником періоду XVII ст.

Нами засвідчено використання лексеми *счастье*, яка в сучасній мові має фонетико-морфологічне оформлення – *щастя*. Петро Могила використовує лексему *счастье* в значенні «стан цілковитого задоволення життям»: *Четвертое небезпеченство от свѣта, который минаетъ, и, яко мѣсяць, в счастье ся и в нещастье отмѣняетъ...* [Могила 1914, 417].

Слово *счастье* – праслов'янського походження, яке первісно означало «велика, гарна частина» [Фасмер 1964, т.3, 816]. У ССМі зафіксовано лексему *щасный* зі значенням «щасливий, благополучний». У сучасній мові лексема *щастя* має такі значення: 1) стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого задоволення й безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; 2) досягнення, успіх, удача; 3) доля, талан [СУМ 1980, т.11, 574]. У цьому ж реченні вжито лексему *нещастье*, що перебуває у відношенні протилежності до слова *счастье*, є антонімом і означає «подія, що завдає кому-небудь страждання; лихо» [СУМ 1973, т.5, 408].

Слово *наслажденіє* має значення «вищий ступінь задоволення»: *О преславнаго Божія вѣденія и съ нимъ събесѣдованія, его же отчюждихся, о любви Божіа, и безсмертныя жизни, и сладкаго райскаго наслажденія, его же отлучихся!* [Могила 1887, 152]. З таким значенням в сучасній українській мові функціонує слово *насолада* [СУМ 1973, т.5, 195].

На периферії лексико-семантичної мікрогрупи на позначення позитивного емоційного стану людини перебуває слово *утѣха*, яке у творах Петра Могили засвідчене зі значенням «почуття радості, задоволення»: *Тамъ будетъ спрацованому охолода, звонтленному подпора, уставающему посилокъ, воюющему звѣтязство, хорому здоровье, зфрасованому утѣха, пануючому рада и мудрость...* [Могила 1914, 389]. У ССМі [ССМ 1978, т.2, 492] засвідчено дієслівну лексему *утѣшать* зі значенням «втішити, порадувати». Слово *утѣха* в сучасній українській мові трансформується на *втіха* і функціонує в таких значеннях: 1) почуття радості, задоволення, викликане ким-, чим-небудь; 2) той (те), хто (що) викликає в комусь таке почуття; 3) забава, розвага; 4) те, що заспокоює кого-небудь, полегшує горе, сум, неспокій, хвилювання; 5) те саме, що утішання [СУМ 1979, т.10, 513].

Семантика лексичних одиниць *любовь, счастье, радость, наслажденіє, утѣха* відображає почуття задоволення, насолоди, вдоволення як мети життя або його завершення. У контексті творів Петра Могили ці одиниці об'єднані в опозицію тожності і функціонують як неповні лексичні синоніми. Вони вказують на позитивні емоції, які супроводжують процес досягнення добра чи того, що є бажаним.

Опозиційну мікрогрупу в межах лексико-семантичної групи «Почуття та емоції» утворюють лексеми з домінантною одиницею *лють*: *гнѣв, шаленство, ярость*.

Слово *лють* у текстах Петра Могили має значення «почуття злості» та «гнів із відтінком розпачу» в реченнях: *Въ утрїи же паки прииде на судищи, и исповѣда себе христїанина, нечестивыи же, люте бивше, изъ града изгнаша его* [Могила 1887, 129].; *Изгнанный изъ рая Адамъ, прямо того сѣдяй, горко рыдая, плакаше, и люте сѣтуя, въ перси біяся, въпіяше* [Могила 1887, 152]. За ЕСУМ [ЕСУМ 1987, т.3, 329], лексема *лють* праслов'янського походження. У ССМі слово *лють* не зафіксоване. У сучасній українській мові лексема *лють* має кілька значень: 1) те саме, що лютування; 2) почуття роздратування, злості, гніву. Зараз частіше вживається прикметник *лютий* для вираження значення надзвичайної сили вияву (про мороз, негоду) [СУМ 1972, т.4, 575]. Отже, спостерігається ширша семантика лексеми *лють* у сучасній українській мові порівняно з творами Петра Могили.

У творах Петра Могили лексема *гнѣв* має чітко виражені два відтінки – відповідно до носія – *гнѣв людський* і *гнѣв Божий*. Наприклад, у наступному реченні *людський гнѣв* сприймається як негативний вияв людської поведінки, бо набуває значення «роздратування, обурення»: *И егда предсташи ей абіе, аки ничтоже о семъ вѣдущи, по древнему своему обычаю нѣ не съ гнѣвомъ якоже прежде, нѣ тихимъ гласомъ рече къ нимъ* [Могила 1887, 63]. Натомість *гнѣв Божий* є законотвірною реакцією на численні людські гріхи: *Въ младости бо своей сына твоя оба*

измрутъ, и не възрадуешишь въ нихъ, тебе жъ **гнѣвъ Божій** постигнетъ [Могила 1887, 94]. Лексема **гнѣв** походить від праслов'янського **gniti* [ЕСУМ 1982, т.1, 537]. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст». лексема **гнів** зафіксована зі значеннями: 1) почуття сильного роздратування, обурення; 2) покарання, кара (за гріхи) [СЛУМ 1994, вип.6, 234-235]. У зв'язку з відсутністю другого значення слова **гнѣвъ** у сучасному офіційному мовленні порівняно з XVII ст. спостерігається звуження семантики лексеми. Зараз використовуємо слово **гнів** зі значенням «почуття сильного обурення; стан нервового збудження, роздратування» [СУМ 1971, т.2, 94].

Напівпериферію мікрогрупи з ядерною одиницею **лють** утворює лексема **шаленство** зі значенням «нестримний гнів; лють», наприклад: *Можем тут до тыхъ и встѣхъ невстыдливыхъ теперешнихъ враговъ креста Христова, еретиковъ, слушне прилучити, которые тымъ же поганскимъ духомъ и свѣцкою мудростю и сами ошукани, глупство и шаленство намъ, правовѣрнымъ, почестъ честного креста быти задають, не хотячи вѣдати моцы и skutkovъ того збавенного креста Христова знаку* [Могила 1914, 394]. У ССМі слово **шаленство** не зафіксоване. У сучасній мові лексема **шаленство** розширила свою семантику і має значення: 1) стан надмірного збудження, хвилювання; 2) надзвичайна сила вияву чогось (перев. про явища природи, стихійні явища); 3) нестримний гнів; лють; 4) стрімкий рух, дуже швидкий темп чого-небудь; 5) те саме, що божевілля. Окрім того, слово **шаленство** має відтінок «вельми сильний», коли йдеться про почуття, наприклад, **шалене кохання** [СУМ 1980, т.11, 400].

На периферії мікрогрупи з ядерною одиницею **лють** перебуває лексема **ярость**. Слово **ярость** не виявлене у ССМі. Зараз у мові функціонує слово **ярість** зі значенням: «те саме, що лютість», яке у СУМі подане з приміткою *рідко вживане* [СУМ 1980, т.11, 648]. У сучасній мові слово **ярість** використовується в тому самому значенні, що й у Петра Могили: *Третицею же, ярымъ образомъ, аки гнѣваяся, съ яростію явился ей тойжеде мужъ...* [Могила 1887, 62].

Отже, лексика, яка вживається для позначення почуттів і емоцій людини, відповідних станів і процесів, відбита у творах Петра Могили досить повно, причому в різних поняттєвих полях. Це позначення і насолоди, і задоволення, і злості, і роздратування. Зафіксовані лексеми на позначення позитивного внутрішнього емоційного стану людини: **любовь, наслаждение, радость, счастье, утѣха, человеколюбіе**, а також і ті, що виражають негативні емоції – **боязнь, бояться, гнѣв, жалость, жаль, злоба, злость, лють, озлобление, печаль, страх, сум, ужасъ, шаленство, ярость**.

Найбільш складною за внутрішньою організацією є лексико-семантична структура домінантної лексеми **любовь**, яка має різні семантичні відтінки: 1) божжа сутність; 2) ідеал людських стосунків; 3) разом з вірою та надією становить основні християнські чесноти; 4) милосердя.

Аналіз семантичної структури абстрактних лексичних одиниць у творах Петра Могили поглиблює розуміння особливостей культурного життя українського

народу, дає змогу простежити закономірності розвитку мови та особливості вербалізації абстрактних понять.

Томаш Н.М., канд. філол. наук, доц.

Национальный университет «Киево-Могилянская академия»

Абстрактная лексика для обозначения чувств и эмоций человека в произведениях Петра Могилы

В статье исследованы абстрактные лексемы, обозначающие эмоции и чувства, наиболее часто встречающиеся в произведениях Петра Могилы. Проанализированы значения лексем во времена Петра Могилы и их современное толкование.

Ключевые слова: Петр Могила; абстрактная лексика; лексика для обозначения чувств и эмоций; семантика, староукраинский язык первой половины XVII в.

Toma N.M., Ph. D., Associate Professor

National University of "Kyiv-Mohyla Academy"

Abstract Vocabulary Denoting Feelings and Emotions of a Person in Petro Mohyla's Pieces

In the article abstract lexemes which denote feelings and emotions of a person and are mostly used in the pieces of Petro Mohyla are studied. Meaning of these lexemes at the time of Petro Mohyla and their contemporary meaning are analyzed.

Key words: Petro Mohyla; abstract vocabulary; vocabulary denoting feelings and emotions; semantics; Old-Ukrainian language of the 1st half of the 17th century.

Література:

1. *ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1982–1989. – Т. 1-4.
2. *Могила П.* «Крестъ Христа Спасителя и каждого человека», проповедь, произнесенная 4 марта 1632 г. / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.VIII. – Вып.1. – Киев, 1914. – С. 386-421.
3. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 262 с.
4. *Нічик В. М.* Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Український Центр духовної культури, 1997. – 328 с.
5. *Селігей П. О.* Внутрішня форма назв емоцій в українській мові : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / П. О. Селігей. – К., 2001. – 231 арк.
6. *ССМ* – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1-2.
7. *Словник української мови* : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1-11.
8. *СЛУМ* – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 12 вип. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. – Вип.1-8.
9. *Собственноручныя* записки Петра Могилы / П. Могила // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 7. – Киев, 1887. – С. 49-132.
10. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – М., 1964–1973. – Т. 1-4.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2015.